

Östbuletinen

Nr. 4, 2017, årgång 21

Innehåll

In memoriam: Arsenij Borisovitj Roginskij <i>Manne Wängborg</i>	2
Pragvåren 1968 – försök till förnyelse av socialismen	
<i>Olof Kleberg</i>	3
Lev Sjestovs trauma <i>Magnus Ljunggren</i>	9
Rysk kosmism: Art without Death <i>Ingmar Oldberg</i>	15

Sällskapet
FÖR STUDIER AV RYSSLAND CENTRAL
& ÖSTEUROPA SAMT CENTRALASIEN

In memoriam: Arsenij Borisovitj Roginskij (1946–2017)

Manne Wängborg, ambassadör

Den ryske människorättsförsvararen, historikern, samhällsdebattören och organisatören Arsenij Borisovitj Roginskij dog den 18 december 2017 efter en tids sjukdom.

Arsenij Roginskij's liv är en dramatisk återspeglning av den sovjetiska och ryska samhällsutvecklingens dialektik. Hans far, Boris Roginskij, fängslades en första gång under Stalin-förtryckets arresteringsvåg 1938 – flera år före Arsenij's födelse – och blev efter en tid i Gulag förvisad till den lilla staden Velsk i Archangelsks län i norra Ryssland, där Arsenij föddes 1946. 1951 fängslades fadern en andra gång och dog senare i fångenskap. I samband med Chrusjtjovs rehabiliteringsprogram 1956 fick familjen tillstånd att återvända till Leningrad. 1962–68 studerade Arsenij Roginskij vid universitetet i Tartu i den estniska sovjetrepubliken. Han engagerade sig där i människorätts- och dissidentkretsar och mot slutet av 1970-talet kom KGB honom på spåren. Märkligt nog uppmanade en KGB-officer honom att emigrera, men det lockade honom inte, så han avböjde detta. 1981 dömdes han till fyra års fängelse och avtjänade hela strafftiden. När han blev frisläppt hade Gorbatsjovs perestrojka inletts. Detta ledde till att Arsenij Roginskij senare blev medlem av kommissionen för det politiska förtryckets offer – en under fängelsetiden helt otippad vändning. Själv blev han rehabiliterad 1992.

Roginskij kommer att bli ihågkommen som den inflytelserika människorättsorganisationen Memorials outtröttliga grundare, idéspruta och ordförande. Memorial, som växte fram i slutet av 1980-talet, har gjort sig känd för ambitiös och omfattande dokumentation av det politiska förtryckets offer i sovjetsamhället. Men Memorial nöjer sig inte med tillbakablickande verksamhet, utan är pådrivande i människorättsarbete, opinionsbildning och folkupplysning, även för barn och ungdomar. Memorial har fortlöpande engagerat sig i aktuella konflikter och människorättsbrott, inte minst i Kaukasus – en kontroversiell och ofta farlig verksamhet. Helt nyligen brändes dess kontor i Nazran i Ingusjetien ner, lokal-kontoret i Tjetjeniens huvudstad Groznyj utsattes för en räd och dess chef arresterades.

För svenskt vidkommande ska särskilt tilläggas att Arsenij Roginskij medverkade som sakkunnig i den svensk-ryska arbetsgruppen för att utreda Raoul Wallenbergs öde. Ambassadör Hans Magnusson, som var svensk ordförande i arbetsgruppen, har framhållit att Roginskij, med sina omfattande och inträngande kunskaper om det ryska arkivväsendet, var till utomordentligt stor hjälp och gav många goda råd i Wallenbergutredningen. Detta arbete var på flera sätt en pionjärinsats särskilt när det gäller de ryska säkerhetsorganens arkiv. Detta

framhöll Roginskij även 2012, när Memorial anordnade ett seminarium i Moskva i anslutning till 100-årsminnet av Raoul Wallenbergs födelse.

Arsenij Roginskij hade ett genomväntligt ansikte, ofta med ett illmarigt leende, outgrundliga men klarsynta ögon. Han var en godhjärtad, ärlig och uppriktig, men samtidigt karismatisk och frimodig man, en blid och tålmodig hjälte med ett outsläckligt rättspatos i det brutala och alltjämt politiskt oreformerade Ryssland.

Pragvåren 1968 – försök till förnyelse av socialismen

Olof Kleberg, redaktör och moderator

Det var den 5 januari som det skedde. Alexander Dubček valdes som kompromisskandidat till ny förste sekreterare i Tjeckoslovakiens kommunistiska parti efter tre dagars stridigt möte i centralkommittén. Antonín Novotný, som auktoritärt hade lett partiet i 15 år, avsattes (men avgick formellt ”på egen begäran”). Men egentligen hade det hela börjat långt tidigare.

Seg politisk strid

Politiskt hade striden om stabilitet kontra reform pågått hela hösten 1967. Tre tidigare möten med centralkommittén, i september, oktober och december, hade utvecklats från Novotnýs hårdföra offensiv mot oppositionella krafter till en allt högljuddare kritik mot dennes egen maktutövning och maktkoncentration (han var också republikens president).

I oktober hade Alexander Dubček, då förste sekreterare i det (underordnade) slovakiska partiet, riktat frän kritik mot hur Slovakien missgynnades. Han underströk att partiet skulle leda, inte styra, och att det ska vara regeringen som regerar – en grundtanke som skulle återkomma i 68 års reformer. Novotný angrep då Dubček och anklagade den slovakiska partiledningen för att ha ”trångsynta nationella intressen”.

I december attackerade reformekonomen Ota Šik den alltjämt kvardröjande kommandoekonomin, och i januari kom den ärrade kommunistveteranen Josef Smrkovský, en av ledarna för Pragupproret i maj 1945, med tuff kritik mot bristen på demokrati. Diskussionen var skarp, öppen och omfattande, för första gången sedan maktövertagandet 1948. Situationen blev alltså ohållbar för Novotný. Men oppositionen var inte samordnad. Där fanns som sagt slovakerna, de ekonomiska reformivrarna, de som krävde en demokratisering av partiet – och en hel del som vände kappan efter den vind som de började känna av.

Sovjets och Brezjnevs roll

Man har diskuterat Sovjets och dess ledare Leonid Brezjnevs roll. Han besökte själv Prag i december och ska ha sammanfattat sina intryck med att frågan om ledarskapet borde vara en intern angelägenhet: ”eto vasje delo”. Han kan ha lugnats med att Dubček hade växt upp i Sovjetunionen och gått igenom partihögskolan i Moskva. Dessutom var Novotný inte hans favorit, inte minst för att denne 1966 hade tackat nej till förslaget att få placera sovjetiska trupper i landet.

Men enligt Zdeněk Mlynář, en av reformkommunismens arkitekter, är det inte troligt att sovjetledningen var så passiv. Han menar i sin bok *Nattfrost* (1980) att Breznev troligen såg till att få med pålitliga ”internationalister”, dvs. sovjetlojala, i den nya partiledningen. Främst då Alois Indra (utsedd till sekreterare i Centralkommittén) och Vasil Bil’ak (utsedd till Dubčeks efterträdare som slovakisk partichef). Vid invasionen i augusti hade Sovjet av allt att döma avsett att dessa två skulle bli den nya ordningens regeringschef respektive partiledare (men så kantrade ju hela projektet).

Nytt debattklimat och kulturell blomstring

Detta var alltså vad som skedde på det politiska planet. Men under den ökade kritiken mot Novotnýs auktoritära, centralistiska och repressiva styre hade det ända sedan 1963 växt fram en ny öppenhet i samhällslivet. Efter ett par år av ekonomisk stagnation och pressad av Chrusjtjovs avstalinisering hade Novotný kring årsskiftet 1962/63 tvingats till reträtter; de mest komprometterade politikererna fick avgå, en rehabilitering av andra inleddes, ekonomiska reformer skulle prövas.

Dessa försiktiga eftergifter fick oväntade följdverkningar. Kulturlivet märkte att bojorna blev lättare, en flod av kritiska och nydanande böcker, filmer och konstverk vällde fram. Tjeckoslovakien blev snabbt, redan från 1963, det ledande kulturlandet inom den sovjetiska sfären. Författare som Milan Kundera, Ivan Klíma, Václav Havel, Ludvík Vaculík och Pavel Kohout, filmare som Miloš Forman, Jiří Menzel, Věra Chytilová och Ján Němec blev snart världskända.

Inom författarförbundet växte missnöjet med den politiska stagnationen. Vid förbundets kongress i juni 1967 riktade många författare som Vaculík, Kundera, Klíma och Havel svidande kritik mot maktmissbruk, demokratibrist och censur.

Partiledningen slog genast tillbaka. Novotný underströk att ”vår demokrati är en klassdemokrati, vår frihet är en klassfrihet”. Vid centralkommittémötet i september 1967 uteslöts några av de främsta författarna ur partiet, och författarförbundets tidning drogs in till kulturministeriet. Partisekreteraren Jiří Hendrych, ansvarig för ideologi, anklagade förbundet för att ha blivit en ”plattform för politisk opposition”.

Vid institut och universitet forskades det om samhällets skiktningar och förändringar, sådant som inte hade kunnat göras under den likriktade tiden efter 1948. Sociologer, filosofer och modernhistoriker publicerade granskande studier.

Ett forskarlag kring sociologen Radovan Richta utvecklade idéer och förslag om den teknisk-industriella revolutionen och publicerade i en bok 1966 skarp kritik mot rådande förhållanden. En annan forskargrupp under Zdeněk Mlynář arbetade med reformer i demokratisk riktning. Inget av detta var färdigutrett eller presenterat i januari 1968 men, som Mlynář skriver, reformkommunismen var kring 1968 redan en ”halvofficiell atmosfär” även inom maktsystemet (men naturligtvis inte i vidare kretsar, bör man tillägga).

Maktskiftet

Nu hade alltså en ny partiledare valts och därtill några nya i partiledningen. I den knapphändig informationen talades det om kontinuitet men möjligen nya metoder.

Dock visste man ju att Dubček kritiserat obalansen mellan tjecker och slovakier och även hävdade att partiet inte skulle styra, bara staka ut kursen. Och därtill att Ota Šik och andra krävde att det ekonomiska reformprogrammet skulle sättas igång på allvar. Uppenbarligen rådde det osäkerhet i ledningen om vägvalet. Men ledarstilen var en annan. Dubček hade deklarerat att han ville ses ”som den främste bland jämlikar”.

Dubček for till Moskva i slutet av januari och tycktes få förankring där. Annars märktes inte mycket de två första månaderna. Vid 20-årsminnet av maktövertagandet i februari 1948 kom Brezjnev till Prag. Dubček markerade i sitt tal vänskapen med Sovjet och partiets ledande roll men också varje lands egen väg till socialism. Inga större sensationer.

Men då hade saker och ting börjat hända ute i samhället. Tidningarna hade börjat skriva nyheter, ställa frågor och diskutera på ett dittills okänt sätt. I början av mars avskaffades censuren också officiellt. Tidningarnas upplagor rakade i höjden. En störtflod av avslöjanden av förtryck och övergrepp i det förflutna blev följden, den ena efter den andre av komprometterade ledare avgick under mars: riksåklagaren, inrikesministern, ordförandena i fackföreningsrörelsen, ungdomsförbundet, de kulturella förbunden. Ute i partidistriktet fick man nu äntligen mer information om den nya kurs som partiledningen beslutat sig för. Kritiken mot den tidigare ledningens centralism var omfattande, och många distriktsordförande byttes ut.

Antonín Novotný tvingades också i slutet av mars avgå som president och ersattes av generalen Ludvík Svoboda, en gång chef för de tjeckoslovakiska

styrkorna i Sovjetunionen under kriget mot Tyskland, sedan försvarsminister 1948-1950, sedan en tid i onåd men snart rehabiliterad. Han ansågs kunna skapa förtroende i Moskva.

April – vägskalet och Aktionsprogram

Ett vägskalet kom i början av april vid ett sex dagar långt möte med centralkommittén. Den samlades då för första gången på tre månader, alltför sent menade reformisterna. Där nominerades ny regeringschef, ny talman och ny ordförande för Nationella fronten. Ett antal nya ledamöter i partiets presidium och sekretariat utsågs, en blandning av reformkommunister och mer traditionella.

Vindkantringen var dock tydlig. Den manifesterades i det viktiga Aktionsprogram som då antogs. Det hade förberetts ända sedan januari med Zdeněk Mlynář som en av chefsarkitekterna; huvuddragen hade godkänts av partipresidiet i februari men sedan hade det hela fördröjts.

Aktionsprogrammets teser var omvälvande. Socialismen skulle få ett ”mänskligt ansikte”, med Dubčeks bekanta formulering. Man kan sammanfatta dess innehåll i några punkter:

- * Kommunistpartiet ska leda utvecklingen men inte dirigera; det ska bygga på förtroende från medborgarna
- * Inom partiet ska demokratin öka men viss partidisciplin bestå
- * Parti och stat ska skiljas åt, regeringen ska ha stöd i parlamentet
- * Fackföreningar och andra organisationer ska företräda medlemmarnas intressen
- * Domstolarna ska vara oberoende
- * Medierna ska vara fria, utan förhandscensur
- * Tjeckoslovakien ska bli en förbundsstat med Tjeckien och Slovakien som jämbördiga
- * Socialistisk marknadsekonomi införs, ej plan- och kommando-

Ett fortsatt samarbete med Sovjetunionen utlovades med utgångspunkt i ömsesidig respekt och jämlikhet. Utrikespolitiken skulle formars tillsammans med övriga socialistiska stater.

Nu när allmänheten äntligen fick veta vad partiet syftade till ökade stödet för ledningen men också aktiviteten ute i samhället: nya föreningar bildades, även icke-kommunistiska, kultur- och debattliv blomstrade, en diskussion om företagsråd kom igång osv. Störst var aktiviteten i Prag och bland ungdomar, något mindre i Slovakien och ute i landet. Första maj formade sig till folkfest. Hela partiledningen gick först i tåget, med entusiastiska människor på trottoarerna – något liknande hade inte hänt sedan Chrusjtjov åkte i öppen bil nedför Václavské Náměstí en gång kring 1956.

Opinionssiffrorna blev allt positivare: i februari ansåg 55 procent att landet gick i en positiv riktning, i april 75 procent. Dubčeks personliga popularitet steg från 50 procent till 75 procent i juli.

Oro och misstro bland grannarna

Mindre positiv var däremot inställningen från övriga socialistiska stater, särskilt från DDR och Polen (där Gomulka slog ner studentdemonstrationer i mars). Vid ett möte med Warszawa-pakten i slutet av mars kritiserades bl. a. att censuren hade slopats.

Sovjetiska medier uttryckte alltmer kritik under april. Vid ett möte i Moskva i början av maj varnades Dubček för faran för kontrarevolution. I juni kom en officiell protest mot vissa publiceringar i medierna.

Sovjetiska styrkor genomförde sedan stabsövningar inne i Tjeckoslovakien från slutet av maj och hela sommaren. Ett allvarligt varningstecken var det Warszawapaktsmöte som hölls 13–14 juli och dit Tjeckoslovakien vägrade infinna sig. Här fastslogs den s.k. Brezjnevdoktrinen – att varje land har rätt till sin egen väg till socialism men att ett hot mot socialismen i ett land skall slås tillbaka av alla gemensamt.

I månadsskiftet juli-augusti hölls ett bilateralt krismöte mellan de sovjetiska och tjeckoslovakiska ledarna på gränsstationen Čierna nad Tisou (Brezjnev åkte bara tåg). Motsättningarna var hårda – men inget kom ut om resultatet.

I stället möttes alla sex Warszawapaktsstater i Bratislava den 3 augusti där alla stater tillförsäkrades en egen väg till socialism men också att alla hot mot socialismen skulle bemötas gemensamt. Formuleringen var illavarslande – det var Sovjet som definierade vad som var ett hot mot socialismen. I grannländerna pågick kontinuerliga militärmanövrer vid gränserna.

Aktivitet och optimism hemma

På hemmafronten härskade i stort sett lugn, optimism och en obekymrad, ökande aktivitet bland befolkningen, särskilt bland de unga – det bubblade av nya idéer, ständiga diskussioner på gator, torg, arbetsplatser och öl- och vinställen.

Men partiledningen befann sig under allt starkare press. Å ena sidan ville den fortsätta reformpolitiken och i slutet av maj utlystes en partikongress till den 9 september. Men samtidigt betonades det att förnyelsen skulle ske under kommunistpartiets ledning. Man gjorde vissa försök att dämpa mediernas frispråkighet och hejda nya kritiska organisationer.

Detta framkallade i sin tur en motreaktion från de mest bestämda reformivrarna, vilket den 27 juni resulterade i uppropet *2000 ord*, med Ludvík Vaculík som författare och undertecknat av ett 70-tal ledande kulturpersonligheter. Appellen

uppmanade till gräsrotsaktioner mot reformfienderna och lovade stöd till regeringen, om nödvändigt med vapen. Hundratusentals människor skrev under.

Nästa dag tog regering och parti skarpt avstånd från appellen: den hotade i stället för att stödja reformkursen. Detta hjälpte inte – innehållet i *2000 ord* var just sådana uppmaningar som Sovjet liksom DDR och Polen uppfattade som ”kontrarevolutionära”. Warszawapaktsmötet i juli markerade detta tydligt och de upprädda diskussionerna i Čierna nad Tisou hade uppenbarligen samma tema.

Hade man kunnat handla annorlunda?

Mycket har diskuterats om Pragvåren hade kunnat genomföras på ett mer bestämt sätt och om detta hade kunnat ske utan att Sovjets misstankar hade behövt slå över i våld. Alexander Dubčeks roll är förstås central. Han var en produkt av den kommunistiska maktapparaten men hade lyckats behålla ett mått av hederlighet och folklighet. Han ville fatta beslut genom diskussion, inte med diktat. Många uppfattade honom som vek, och valet av honom var som sagt en kompromiss – hade det då inte varit väntat att också förändringarna fått en kompromisskaraktär?

Zdeněk Mlynář menar i sin bok *Nattfrost* att Dubček hade en klar agenda – han ville bort från det auktoritära Novotný-styret och inriktade sig på att byta ut personal. Man ska inte heller glömma att det rörde sig om ett verkligt stort parti: 1967 hade det 1,7 miljoner medlemmar, 17 procent av befolkningen över 18 år. Men nära hälften ansågs vara tämligen passiva.

Dubček ville säkerligen också undvika oro i Moskva. De tydliga politiska reformsignalerna fick därför vänta. Dessutom var han som gammal apparatjök ganska främmande för demokratins egen dynamik och för kraften i fria medier. Han ville förnya marxismen-leninismen men inte systemet. Likheten med Gorbatsjov är slående.

Mlynář själv förordade en snabbare, bestämdare väg framåt: aktionsprogram i mars, partikongress i maj och parlamentsval i juni. Då skulle alla komprometterade i parti, regering och parlament ha kunnat bytas ut. Samtidigt skulle de enligt honom farliga kraven på oberoende partier inte hunnit få fotfäste och försvaret gentemot de andra socialistiska staternas kritik hade blivit tydligare.

Zdeněk Hejzlar, en kort tid radiochef under 1968, sedan under många år aktiv vid det svenska Utrikespolitiska institutet, menar däremot i sin bok *Prag i skuggan av Moskva* (1976) att det var rätt att motsätta sig en tidig partikongress: förnyelsen underifrån hade inte hunnit så långt och partiets förhållande till allmänheten behövde en mognadstid. Men även han anser att aktionsprogrammet borde ha presenterats tidigare, i mars.

Hejzlar är kritisk i sin bedömning av de mer radikala krafterna, särskilt i Tjeckien, som inte hade tillräcklig förståelse för att den tjeckoslovakiska pånyttfödelseprocessen försiggick under ”ett klart belägringstillstånd”. Förr eller senare, menar han, hade partiledning och stat inte kunnat undvika maktmedel för att genomföra sin balansgång.

Vägen till en ”demokratisk socialism” skulle komma att bli lång, det insåg också reformkommunisterna. Modellen skulle knappast kunna genomföras i en enda socialistisk stat, lyder Hejzlars slutsats.

Molnen hopade sig dock alltmer, åskan mullrade från Moskva – men blixten hade ännu inte slagit ner. Om detta finns det anledning att återkomma i höst.

Lev Sjestovs trauma¹

Magnus Ljunggren, professor emeritus

Lev Sjestov (född 1866) skilde ut sig bland det förra sekelskiftets stora ryska religionsfilosofer genom att han var jude och genom att han gestaltade en absurd livsupplevelse som gör honom mycket modern, alltmer till en samtida. Albert Camus talar i *Myten om Sisyfos* om hans stora betydelse för den nya ”absurda” människan, vid sidan om Martin Heidegger, Karl Jaspers och Edmund Husserl.

Camus frapperas av Sjestovs ”beundransvärda monotoni”. I själva verket återkom han ständigt, genom ett långt filosofiskt liv, till samma grundupplevelse av existentiell fasa. Sjestov befinner sig alltid i samtal och dispyt med föregångare: i den första fasen av sitt skrivande med författare, i den andra med filosofer och teologer. Han formulerar sitt credo i den hetlevrade polemiken. Det är till slut nästan ingen av föregångarna som finner nåd för honom – de visar sig alla, i större eller mindre grad, vara offer för illusioner och livslögner.

Det har ofta påtalats att Sjestov skriver i egen sak. Vid närmare betraktande visar det sig att hela hans omfångsrika verk har ett mycket personligt upphov: i ett inre skalv han upplevde i sitt trettionde år, i födelsestaden Kiev en av de första dagarna i september 1895. Någoting hände i hans liv som var så fasansfullt att han aldrig förmådde yppa det för någon levande varelse. Han talar själv i en personlig anteckning 1920, på 25 års avstånd, om det hela som ”de största händelserna i mitt liv”. Vad var det då som inträffade? Vi kan aldrig få visshet, eftersom han tog hemligheten med sig i graven. Men vi kan spekulera – och det

¹ En tidigare, engelskspråkig version av denna artikel har publicerats i *Studia Russica* XXIV (Budapest), 2011.

finns, menar jag, därvid en väg att gå. I den personliga anteckningen 1920 förtydligar han den med orden ”Ur led är tiden”, som naturligtvis är ett citat från slutraderna i första akten av *Hamlet*.

Sanningen är att Lev Schwartzmann, som han hette, överlevde med *Hamlets* hjälp. Inga kurer, inga vistelser på västerländska nervanstalter, som han snart prövade på, gav riktig lindring – bara närläsningen av *Hamlet*, speglingen av det egna dramat i Shakespeares hjältes. Genom att studera Sjestovs Hamlettolkning kan vi kanske komma närmare hans skalv. Sanningen om Sjestov finns hos Shakespeare.

Lev Schwartzmann var den äldste sonen till Isaak Schwartzmann, direktör för en stor manufakturfirma i Kiev som denne med sina egna händer byggt upp. Han var därmed också faderns självklare arvtagare: han utbildades för sin uppgift, skolades i ekonomi och juridik i Moskva och Kiev. Opposition mot den förutbestämde rollen var otänkbar i det patriarkaliska och hårt sammanhållna judiska hemmet. Dock vet vi att han tidigt – som så många unga ryska judar i sin generation – kom att omfatta en marxistisk samhällssyn.

1891 återvände Schwartzmann till manufakturfirman för att fullgöra sin plikt och successivt ta över ansvaret. Han kände uppenbarligen från första stund främlingskap inför de nya uppgifterna – det var något annat som föresvävade honom. Dessutom fann han snart att räkenskaperna inte gick ihop, det gällde att försöka reda upp firmans ekonomi. Redan nu läste han Shakespeare. Han plågades av återkommande sömnlöshet. Problemen var många. Han hade inlett ett förhållande med en ung tjänstekvinna som 1892 födde honom en son.

Så småningom öppnade Schwartzmann en förbindelse med den blivande författarinnan Varvara Malachijeva-Mirovitj som arbetade som informator för hans yngre syskon. En dag friade han – och blev avvisad. Efter detta kom han att bli alltmer involverad med hennes yngre syster Anastasija. Snart friade han till henne och fick ja. Men nu ingrep fadern och förbjöd honom äktenskap med en goj. Samtidigt bevakade Varvara svartsjukt sina egna intressen. Hela denna dramatik, med Lev i en vacklande huvudroll mellan systrarna, drev Anastasija in i en akut kris som slutade med hennes psykiska insjuknande.

Detta är bakgrunden till Lev Schwartzmanns sammanbrott. Det kom till en punkt på förhösten 1895 då allting brast. Marken rämnade under den unge mannen, han inneslöts i en förlamande ensamhet. Allt i hans tidigare liv framstod i denna stund som tomt klingande fraser, falsk överbyggnad, självbedrägeri. Han mötte hos sig själv en absolut oförmåga att engagera sig i någon eller något. Sinnessjukdomen förefaller ha legat nära. Hans skuld känsla var total. Han förmodade inte fortsätta i firman – ett fruktansvärt slag för Isaak Schwartzmann. Han hade alltså svikit sin far, han hade svikit Anastasija, han hade svikit sin son.

Den yttre situationen i Lev Schwartzmanns liv var plötsligt mycket snarlik Hamlets belägenhet. Han har ärvt kungariket efter sin far – men han är inte intresserad av det. Han känner att han är alldeles ur stånd att företräda faderns intressen. Han älskas med rena känslor av Anastasija i Ofelias roll – men kan inte möta dem i handling och driver henne in i själssjukdom.

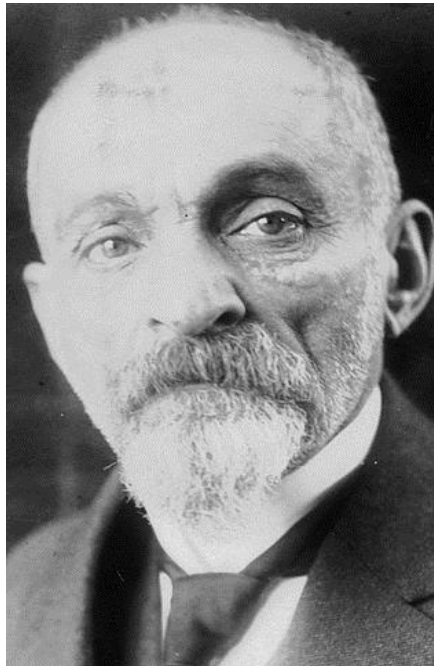
Det verkar troligt att Lev Schwartzmann i sin desperation, i skräck inför vad han konfronterats med i sitt eget väsen, sökte ta sitt liv. Det faktum att han snart for iväg till Berlin och lät sig opereras av den berömde hjärnkirurgen Ernst von Bergmann kan peka i den riktningen, att det var sviter av ett suicidförsök som behandlades. Kanske sköt han sig i huvudet och överlevde mirakulöst?

Det slumpade sig så att den store danske kritikern och litteraturvetaren Georg Brandes besökte Ryssland just i augusti 1895 och därvid lät publicera ett par kapitel om *Hamlet* ur sin digra trebandsstudie *William Shakespeare* i augusti- och septembernumren av tidskriften *Russkaja mysl*. Detta blev på sitt sätt räddningen för den kollapsade. Viljan att polemisera med Brandes och driva en egen *Hamlet*-tolkning blev en hävstång upp ur paralyisin. Brandes kom att framstå för honom som själva inbegreppet av en förhärskande positivistisk framstegstro som i denna stund, med alla broar rivna, var honom både främmande och fientlig. Därtill stod Brandes uppenbarligen för honom som en gränslöst naiv representant för judiska frälsningsläror i tiden. Vad Lev Schwartzmann nu skrev formade sig därför djupast sett till en judisk självuppgörelse, en annan form av tvekamp med fadersarvet. Fadern hade kommit att omfatta den sionistiska tanken där han själv således i tidiga år hade anammat Marx emancipatoriska samhällssyn.

Lev Schwartzmann finner alltså Brandes Shakespeare-läsning förödande ytlig och enkelspårig. Brandes har aldrig upplevt Hamlets drama, han är inte en drabbad, han har inte en aning om att det försiggick på liv och död. Han tror att Hamlet var en modig motståndsmän. Mer fel kan man inte ta. Det är grundtemat i den artikel, ”Georg Brandes och Hamlet”, som konvalescenten Schwartzmann arbetade på under hösten 1895 och den 22 december under initialerna ”L.S.” publicerade i dagstidningen *Kievskoje slovo*, ett rasande angrepp på Brandes Hamlettolkning.

Det är inte svårt att läsa Lev Schwartzmanns artikel som ett självbiografiskt dokument. I grunden kretsar hela artikeln kring de berömda ord av Hamlet som avslutar dramats första akt – och som alltså också fick sammanfatta Sjestovs minnesanteckning av sitt skalv på 25 års avstånd: ”The time is out of joint.- O cursed spite! That ever I was born to set it right.” Detta är Hamlets reaktion på vålnadens besök och maningar till honom att träda upp till den mördade faderns försvar. I de närmast följande tre akterna beskriver dramat – visar Schwartzmann - Hamlets vånda och vacklan, livsfrämlingskap och flykt, hela tiden vid självmordets rand. Han kan inte agera i faderns namn – Schwartzmann vill förklara varför.

Hamlet är i Brandes ögon en förkämpe för det goda, vars själskval kommer sig av att livets tröghetslagar hindrar honom att göra upp räkningen med ondskan i världen. Han plågas av gapet mellan sina ideal och verkligheten och växer ut till en rättfärdighetens martyr, en korsfäst, som vi kan känna och leva med. Så legitimeras och förtunnas Hamlets samvetskamp, skriver Schwartzmann. I själva verket är det ju så, fortsätter han, att Hamlets samvete är hans fasansfulla fiende, hans domare och bödel. Alla hans manövrer och resonemang går ut på att parera samvetsattackerna. *Det* är vad han i realiteten är upptagen av – och inte av någon uppgörelse med världsondskan. Den påminns han bara om när samvetet – i gestalt av faderns vålnad – kräver aktivitet. Det är i det ögonblicket han utstöter sina berömda ord, som alltså visar att han rakt inte är beredd att ta strid för sina närstående eller några upphöjda ideal. Den uppgift han ställs inför, att värna faderns heder, är honom i djupet av hans personlighet fullständigt främmande. Han kan inte se att han har några skyldigheter. Han är i grunden oförmögen till kärlek, medkänsla och engagemang. Hela livet, allt han tidigare trott på, framstår för honom som en futilitet. Han underlåter att stå upp för fadern, han lämnar Ofelia och tynger henne med sin egen skuld. Till slut står han där ansikte mot ansikte med sitt mörker och sin tomhet, samtidigt som det obarmhärtiga samvetet fortsätter att jaga honom. Detta är hans drama – bara i den meningen är han en martyr.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D0%9B%D0%B5%D0%B2_%D0%A8%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2.jpg

Lev Schwartzmann hade överlevt, tack vare engagemanget i Hamlets öde och den polemiska vrede han kände. Under sin resa mellan olika kuranstalter fann han så under sommaren 1896 i en boklåda Brandes studie, nyöversatt till tyska. Det fick honom att inleda arbetet på utvidgningen av tidningsartikeln till en bok

– vilket sysselsatte honom under hans exilliv i väst långt in på 1897. Här för han polemiken vidare till att gälla hela Brandes' Shakespearetolkning. 1898 utger han sin färdiga studie i S:t Petersburg under namnet *Shakespeare och hans kritiker Brandes*, på egen bekostnad. Självklart måste han dölja sig under en pseudonym: det blir "Lev Sjestov".

Schwartzmann-Sjestovs Hamletidentifikation är nu så stark att han gärna talar i den ryska du-formen, med innebörd av "man": "före 30 års ålder" levde "du" ett liv där allt fanns: "rikedom, själsro, auktoriteter". Men det var bara en behagfull sömn. Plötsligt vaknar "du" och upptäcker att din tidigare tillvaro bara varit skamlig, feg och hycklande, ett sken. "Du" är en tänkare utan förmåga att handla, "du" kan på intet sätt leva upp till "dina" ord. "Du" finner "dig" kallad blott till lidande och död, det är denna din vånda som är "din" andliga växt och som det inte finns någon utväg ur. Det är notabelt att Sjestov i sin personliga minnesanteckning 1920 också väljer du-formen: "ingen mer än du vet".

Sjestov är nu benägen att i Brandes efterföljd identifiera Hamlet med sin upphovsman. 1601 gick Shakespeare in i en svår kris, konstaterar han: "Vi vet inte vad som hände i hans liv". Det är nästan samma ord som han senare kom att använda om sitt eget sammanbrott. Efter krisen började Shakespeare, heter det, arbeta på *Hamlet*: "Ju mer fruktansvärd verkligheten tedde sig, desto mer tvingande kände han behovet av att förstå allt som försiggick runt honom. Den pessimism som Brandes så lättsamt berör var för Shakespeare ingalunda en teoretisk fråga som han fördrev sin fritid med utan en fråga om själva existensen."

Analysen i tidningsartikeln fördjupas i boken, men allt det väsentliga är egentligen redan sagt. Hamlet är lamslagen, driven bara av sin ohyggliga existentiella ångest. Till slut flyr han utomlands från allt ansvar – som Sjestov alltså själv just hade gjort. Hamlet vet att han är utom räddning.

I februari 1897 träffar den Sjestov som ännu är Schwartzmann i Rom en ung läkarstuderande och gifter sig i yttersta hemlighet, eftersom hon är icke-judinna, med henne. Genom ständiga manipulationer, genom att hålla hustrun och de två döttrar som snart föds, utomlands och hela tiden förflytta sig mellan olika orter, lyckas han dölja sitt familjeliv för fadern i sju ton år, tills denne dör. Det är ingen händelse att hans hustru utbildar sig till läkare. Hon blir hans väninna, hustru och sjuksköterska. Han lever ett liv fullt av fördöljanden. Sin livsavgörande upplevelse 1895 lyckas han under 40 års tid, fram till sin död, hålla hemlig också för hustrun och döttrarna.

Nietzsche och Tolstoj

I det fortsatta går 1895 års skalv igen allt emellanåt i undertexten i Sjestovs böcker. Så snart Shakespeareboken är färdig sätter han igång med nästa själv-

terapeutiska arbete. Han är fortsatt biografisk i sin litteratursyn. Han har sommaren 1897 kommit till kunskap om Friedrich Nietzsches existentiella kamp, om dennes fysiska och psykiska bräcklighet som ändade i själssjukdom. Sitt nästa verk bygger han som det föregående på en dialektik, där han mot Nietzsches relativism och ”omvärdering av alla värden” ställer Lev Tolstojs beskäftiga moralism – vilken han, inte överraskande, finner tillkämpad och oäkta. Nietzsche har brutit upp från humanism och idealism, funnit vägen bortom ”ont och gott”. Det som har värde för människan kan inte uttryckas i rationella eller etiska termer. Världen är ett mysterium, kunskapen en illusion. Bara det desperata hoppet om en Gud där bortanför återstår, det som den kämpande överlevaren Sjestov själv har funnit.

Boken om Tolstoj och Nietzsche slutförs samtidigt som Sjestov gör sin litterära debut med Shakespeareboken. Året efter, 1899, kommer *Godheten hos greve Tolstoj och Nietzsche* ut, men det står 1900 på titelbladet. Förhållandet till fadern är i detta skede någorlunda normaliserat. Sjestov kommer nu att vistas en längre tid hemma i Ryssland, på avstånd från familjen.

Dostojevskij och Kierkegaard

1900 börjar han arbeta på sitt tredje verk – om Fjodor Dostojevskij och Nietzsche. Året efter träffar han en kompromissliknande överenskommelse med fadern om att ta på sig begränsade arbetsuppgifter på firman, parallellt med sitt litterära arbete. I det fortsatta lever han med familjen främst under sommarferierna i Schweiz, ett märkvärdigt dubbelliv. 1902 trycks *Tragedins filosofi. Dostojevskij och Nietzsche*.

I sin nya bok förkunnar Sjestov att ”förnuftets och samvetets” tusenåriga välde är över. Redan 300 år tillbaka i tiden utfärdade ”den störste bland poeter” sin fruktansvärda dom över ”den störste bland idealister” i och med Hamlets vansinnesrop ”Ur led är tiden!” Sjestov återgår tydligt på sin kollaps 1895 när han så karakteriserar Nietzsche i nära förening med Dostojevskijs källarmänniska. *Anteckningar från källarhållet (underjorden)* är i själva verket Dostojevskijs viktigaste verk, får vi veta: hans stora romaner fungerar bara som efterföljande kommentarer. Nietzsche gick – naturligtvis vid 30 års ålder – in i tvivel och evig ensamhet, han drabbades av insikten om att ”det är omöjligt att leva som förr”. Källarmänniskan tog gestalt efter vad Sjestov ser som brottet i Dostojevskijs liv, vilket skall ha inträffat efter Sibirienvistelsen – den inre konfrontationen med ”något elementärt, fult och hemskt ... som det översteg krafterna att behärska”. Källarrapporten är ”ett själsuppslitande ångestvrål som bryter fram hos en människa som inser att hon i hela sitt liv har *ljugit*”. Medmännisklighetens ideal är honom främmande, han trampar på dem genom att förskjuta Liza som visar honom känslor.

1903 insjuknar Sjestovs far, han kommer aldrig att bli helt återställd. Det gör att Sjestov så småningom tar på sig ansvaret för firman igen. Det är en smula paradoxalt, eftersom han samtidigt, mitt i 1905 års revolution med intelligentian på barrikaderna, släpper ut *Grundlöshetens apoteos*, en bok som med hans egen paradoxala formulering endast bör läsas av ”svindelfria”. Den gestaltar ett genomfört uppror mot alla dogmer, alla former av logik och etik.

Bara något år senare avsäger sig Sjestov ansvaret för firman och lämnar Ryssland för att äntligen leva kontinuerligt – men i bevarad hemlighet – med sin familj. Han återvänder först, i sällskap med familjen, 1914, det år då fadern dör och det första världskriget bryter ut. Ingenting är ägnat att minska på hans livsskuld. Anastasija Malachijeva-Mirovitj har en tid innan dött i förtid, uppenbarligen på en mentalklinik. I krigets slutskede stupar sonen.

Sjestovs författarskap ändrar riktning på 1910-talet. Nu mäter han sig alltså mot de teologiska och filosofiska auktoriteterna. Han konfronterar tro och vetande. Filosoferna söker underordna Gud under moralen, deras ansträngningar är – säger han – förgäves.

På 20-talet fick Sjestov närmare kunskap om Sören Kierkegaards existentiella hållning som var så lik hans egen. På 30-talet skrev han sitt stora arbete *Kierkegaard och den existentiella filosofin*. Det var lätt för honom att känna igen sig i Kierkegaards tidiga uppgörelse med sin far och flykt från Regine Olsen och det sätt på vilket detta livsdrama alstrat den kierkegaardska filosofin.

Sjestov vässar sina frågor och kan i efterhand vara ganska obönhörlig mot den rest av moral som fortfarande lever kvar i hans Shakespearestudie. Ändå förblir han sig hela tiden i grunden lik. Det hänger ihop med att allt han skriver ytterst har samma utgångspunkt i det som en gång hände i Kiev i september 1895. Han går bort i Paris 1938.

*Sjestov och hans syn på andra författare och filosofer analyseras också i Lars Douglas Erikssons licentiatavhandling **Crisis, Alienation and Authenticity in Lev Shestov's Philosophy**, som ventilerades på Stockholms universitet i november 2017.*

Rysk kosmism: Art without Death

Ingmar Oldberg, redaktör

Så hette en märklig utställning som visades på Haus der Kulturen der Welt i Berlin den 1 september till 3 oktober 2017. Enligt programbladet ville den ryska kosmismen uppnå de levandes odödlighet, de dödas uppståndelse och resor ut i rymden. Den förband västlig upplysning med östlig filosofi, ryskortodox kristendom med marxism och allt detta med en tro på teknik och vetenskap. Den

inspirerade flera sovjetiska tänkare tills de dukade under för stalinistiskt förtryck. Kosmismen kan också ses som en del av den ryska futuristiska traditionen sedan 1800-talet.

Utställningen ville ge nya aspekter på det ryska avantgardet men också Rysslands ideologi och politik från 1800-talet till nu. En lång vägg med allmän information skildrade kosmismens historia från dess grundare, filosofen Nikolaj Fjodorov, och rymdforskningens utveckling sedan raketforskaren K.E. Tsiolkovskij (död 1935) och noosfärens ”fader” Vladimir Vernadskij fram till våra dagars rymdfärder och science fiction-litteratur. Fjodorov (1829–1903) krävde i en rad skrifter att teknologin i sista hand skulle syfta till att övervinna döden. Han trodde på rymdfärder och att befolkandet av andra planeter skulle bli nödvändigt pga. platsbrist på jorden, när alla döda återuppväckts. Efter Guds död var museet den enda plats på jorden, där en transhistorisk förening över graven var möjlig. (Fjodorov var också bibliotekarie.)

Mitt i utställningen fanns ett stort bokbord i form av en stjärna med litteratur på olika språk om odödlighet, rymdfart, evolution, samhällsutopier och klimatförändring. I själva verket var detta en installation (Intergalactic Mobile Fedorov Museum-Library) av den ryske konstnären och konstteoretikern **Arsenij Zjilaev** (*1984).² Installationen bestrålades av föryngrande joniserande lampor uppfunna av biofysikern Aleksandr Tjizjevskij (död 1964), grundaren av heliobiologin (solens effekter på biologin). Enligt denne är

en människa ... inte bara ett jordiskt utan också ett kosmiskt väsen och genom alla molekyler och smådelar av sin kropp förbunden med kosmos: med de kosmiska strålarna, strömmarna och fälten.

Utställningen rymde vidare en konstsamling kurerad av konsthistorikern och avantgarde-experten **Boris Groys**.³ Enligt honom såg sig det ryska avantgardet i början av 1900-talet som profeter för den nya kosmiska mänsklighetens tidsålder. Som dess första konstnärliga manifestation betecknade Groys Michail Matusjins opera *Seger över solen* (1913) med en scenbild där Kasimir Malevitjs *Svarta kvadrat* för första gången uppträdde. Denna symboliserade, menar Groy, det mörka kosmiska rum, som uppstår när den traditionella kulturens sol lider nederlag och hamnar i fångelse.⁴ Malevitj drömde enligt Groys hela sitt liv om rymdfärder och konstgjorda städer i tyngdlöshet.

² Lena Jonson, *Art and Protest in Putin's Russia*, Routledge, London and New York 2015, s. 73 f, 232 f.

³ Ibidem, s. 40, 107 f, 233 f.

⁴ Enligt Lars Kleberg, i *Vid avantgardets korsvägar. Om Ivan Aksionov och den ryska modernismen*, Stockholm 2015, s. 58, visades tavlan för första gången på en utställning i Petrograd i december 1915, och kunde tolkas som ett vittnesbörd om tiden med anarkismens fana och som en vision av kommande mörker.

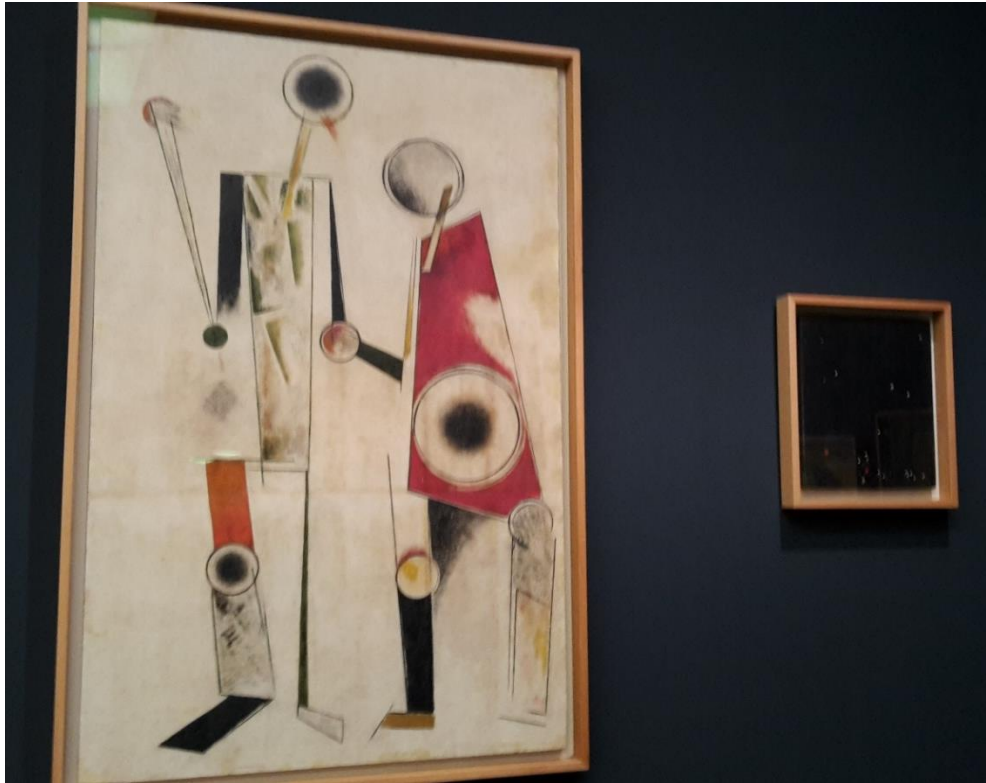
Den svarta kvadraten påverkade starkt det ryska avantgardet, vilket också visades i utställningens konstsamling. Denna bestod av ett intressant urval av de tavlor som den grekisk-ryske samlaren Georgios Costakis fick ta med sig till Thessaloniki, när han lämnade Sovjetunionen 1977.⁵ Utställningens programblad har också formen av en svart kvadrat. Utställningen innehöll verk från 1920- och 1930-talen av bl.a. Salomon Nikritin, Vasilij Tjekrygin, Ivan Kljun, Gustavs Klucis och Aleksandr Rodtjenko, som handlade om kosmos, återuppståndelse, ”antropoteknik”, mm. De illustrerade enligt Groys hur obestämd och flytande gränsen var mellan abstraktion och konkretion i det ryska avantgardet efter revolutionen.

Nedanstående bild av Nikritin, som tycks visa en kvinna (Moder Jord?) som föder en Lenin, gör ett ganska komiskt intryck. Är det en skämtteckning?

Flera konstnärer gör varianter av Malevitj svarta kvadrat, nedan till höger en av Nikritin. Till vänster Rodtjenko, kanske en bild av antropoteknik.

⁵ Costakis museum i Thessaloniki sägs vara det största med rysk avantgardekonst utanför Ryssland.

Påfallande i utställningen var annars frånvaron av politiska inslag. Ett undantag var nedanstående tavla av Gustavs Klucis, där man kan urskilja Internationalen.

Den sista delen av utställningen, kallad ”Odödlighet för alla!”, utgjordes av tre kortfilmer från 2014–2017 av konstnären och filmskaparen **Anton Vidokle**, numera verksam i Berlin och New York. Den första filmen, ”This is cosmos”, som inspelades med scener från den kazakstanska stäppen, Moskva och Archangelsk, innehöll ett collage av citat från kosmismens företrädare, främst Fjodorov. Enligt denne var döden ett fel vid människans födelse, eftersom den kosmiska energin är oförstörbar. De ryska kosmisterna såg kosmos som en metafysisk princip om evigt liv på jorden. Det handlade om att ”efter kommunismens mönster bygga en ny verklighet utan hunger, sjukdom, våld, död, nöd och ojämlikhet”.

Den andra filmen, ”The communist revolution was caused by the sun”, som byggde på ”solkosmologen” Tjizjevskij, handlade om solens inverkan på det mänskliga samhället, psyket, politiken och ekonomin och utbrott av krig, revolutioner, epidemier. Den skulle visa att de sovjetiska stegen mot en erövring av rymden handlade om att övervinna jordelivets begränsningar i hela mänsklighetens intresse.

Den tredje filmen, ”Odödlighet och uppståndelse för alla!”, var en meditation om museer som platser där ting bevaras inför återuppståndelsen, och var inspelad på olika museer och bibliotek i Moskva. Den visade samlandet och konserverandet där som medel för materiellt återupplivande av de döda och innehöll en scen där skådespelare och en faraonisk hund väcker en mumie till liv.

Ja, det mesta av denna kosmism, som visades på utställningen, kan med nutida, västerländska ögon förefalla vara galenskaper, men kosmismen är ändå en fascinerande, i väst ganska okänd, aspekt av den ryska filosofins och avantgardets tankevärld. Den har sedan Fjodorovs dagar påverkat författare som Lev Tolstoj och Andrej Belyj, filosofer som Vladimir Solovjov och Pavel Florenskij och konstnärer som Vasily Kandinsky och mystikern Nikolaj Roerich. Den lever än i dag och har inspirerat flera konstnärer som till exempel Vidokle ovan. Ett annat exempel är gruppen Vverch! (Uppåt!), som 2010 arbetade med ett Kosmismens tempel, vilket skulle syntetisera vetenskap, religion och politik.⁶

Man får hoppas att denna övermåttan originella utställning turnerar runt i världen och får fler åskådare än den fick i Berlin.

Mobilfoton av förf.

⁶ För vidare läsning, se Marina Simakova, ”No Man’s Space: On Russian Cosmism”, *Journal*, nr. #74 - June 2016, <http://www.e-flux.com/journal/74/59823/no-man-s-space-on-russian-cosmism>; George M. Young, *The Russian Cosmists. The Esoteric Futurism of Nikolai Fedorov and his Followers*, Oxford University Press 2012. Om 2000-talets rymdrenässans, se Maria Engström; ”Rymden som Rysslands nationella idé”, *Arr. Idéhistorisk tidsskrift*, nr. 3-4 2017, s. 135-144,

Östbulletinen, nr. 4, 2017, årgång 21

ISSN 1654-8698

Utgivare:

Sällskapet för studier av Ryssland, Central-
och Östeuropa samt Centralasien

Tryckt i Stockholm 2018.

Redaktör och ansvarig utgivare: Ingmar
Oldberg

Medredaktör: Amanda Valentin

Östbulletinen utkommer med fyra nummer
per år och kan rekvireras i utskrift från:

ingmar.oldberg@gmail.com, tel. 073-
0617592.

Postadress: Krukmakargatan 46, 11726
Stockholm

Tidigare nummer av Östbulletinen finns
tillgängliga på Sällskapets hemsida:

<http://www.sallskapet.org>